CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT
MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE MOERGESTEL

UITGAVE PROVINCIE NOORD-BRABANT

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort, mevr. F. Tenlima-Sellier, Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 3

Werkwijze en criteria 5

1. Situering der gemeente 9

2. Bodemgesteldheid 10

3. Grondgebruik 11

4. Infrastructuur 12

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 12

6. Stedebouwkundige typologie 15

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 17

8. Objectgegevens 22

9. Literatuur 54

Kaart (bijlage)

WOORD VOORAF

Dit rapport over Moergestel maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project.
Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie. De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in 1990 door Dhr. F. Haans.

's-Hertogenbosch, februari 1991.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* <u>Architectonische en kunsthistorische criteria</u>

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* <u>Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria</u>

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat

van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1.Situering der gemeente

1.1. Ligging

De gemeente Moergestel is gesitueerd in midden-Brabant en maakt deel uit van de M.I.P. regio 'Tilburg'. Naast de kom Moergestel omvat de gemeente de buurtschappen Vinkenberg, Heizen (met Broekzijde), Heuvelstraat en Over het Water (met Hild en Heikant) en verspreide bebouwing bij Stokske en Stokeind.
De gemeentegrens volgt een deels natuurlijk, deels kunstmatig bepaald trace. In het noord-westen loopt de grens met de gemeente Berkel-Enschot volgens een nagenoeg rechte lijn door een heide- en bosgebied. In het noorden grenst de gemeente aan Oisterwijk. De grens loopt hier door een bos- en vennengebied en doorsnijdt het Kolkven. Nadat de grens de Oirschotseweg heeft gekruist, verloopt hij in zuid-westelijke richting en sluit aan op de gemeente Oirschot. Ter hoogte van Haghorst (in de zuid-oosthoek van de gemeente) sluit een hoekje van de gemeente Oost- West- en Middelbeers aan. De zuidelijke grens met Diessen heeft een kronkelend verloop. Ter hoogte van de plaats waar de rivier de Reusel de grens doorsnijdt loopt zij parallel aan het Wilhelminakanaal in de gemeente Hilvarenbeek. Bij de Kerkeindse heide bereikt de grens Berkel- Enschot.
De huidige gemeente is identiek aan de midden 19de eeuwse, die de begrenzing van de schepenbank van voor 1795 heeft. Op 1-1-1990 had Moergestel een oppervlakte van 2797 ha. Op 1-1-1990 waren er 5820 inwoners.

1.2. Ontwikkeling

In het gebied zijn enkele jaren geleden sporen ontdekt, die er op kunnen wijzen dat reeds in de IJzertijd het gebied tussen de Reusel en het Bleekven was bewoond.
Waarschijnlijk heeft er op de oeverwal ten westen van de Reusel ter plaatse van de huidige kom Moergestel en Heizen en Broekzijde reeds in de vroege middeleeuwen bewoning plaats gevonden. De structuur met de plaatse bij Broekzijde is in ieder geval al zeer oud. Tijdens de middeleeuwen behoorde het gebied lange tijd tot de gouw Taxandrië en later tot het domein van de hertogen van Brabant. Het ressorteerde onder de Meijerij van 's-Hertogenbosch, kwartier Oisterwijk. Moergestel wordt reeds in de schriftelijke bronnen uit de twaalfde eeuw genoemd. Vanaf het midden van de veertiende eeuw was het gebied een heerlijkheid, waarschijnlijk met een kasteel op de plaats waar nu het klooster St. Stanislaus gelegen is. Na 1648 behoorde het dorp tot het Generaliteitsland Staats-Brabant. De heer van Moergestel, die in de zuidelijke Nederlanden verbleef, behield echter zijn rechten op de heerlijkheid. De Staten-Generaal handhaafden de oude administratieve indeling van de Meijerij in kwartieren. Tot de Franse inval in 1794-95 zou deze situatie blijven bestaan. De bestuurlijke inrichting die per keizerlijk decreet in 1810 werd ingevoerd had tot gevolg dat Moergestel tot 1821 deel uitmaakte van het arrondissement 's-Hertogenbosch, provincie Noord-Brabant. De heerlijkheid bleef bestaan tot ver in de 19de eeuw.
In de tweede helft van de 19de eeuw onstond op bescheiden schaal industrie (leer- en schoenfabrieken). De argrarische sector bleef echter tot na de Tweede Wereldoorlog het belangrijkste bestaansmiddel. Door de enorme groei van het forensenverkeer tussen Tilburg en Moergestel ontwikkelde Moergestel zich na 1950 voorspoedig. Grote uitbreidingen op de oude akkerbodems rondom de kom en in het westelijke heidegebied zorgden voor een snelle groei van het aantal inwoners. De oude structuur is echter grotendeels behouden gebleven.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Grondsoorten

De geologische formaties die in Moergestel aan de oppervlakte komen dateren uit het pleistoceen en het Holoceen. Moergestel is gelegen in de Centrale Slenk. De bodem is voornamelijke gevormd door zanderige smeltwater- en windafzettingen. Hierdoor onstond een gordel reliëfrijke zandgronden. Deze rug (de Centrale Slenk) loopt van Esbeek via Hilvarenbeek richting Goirle, waar hij in noord-oostelijke richting afbuigt en doorloopt tot Boxtel. De lengte van deze gordel is enkele tientallen kilometers, de breedte varieert van enige honderden meters tot enkele kilometers. Tijdens de laatste ijstijd heeft de wind zand opgeblazen uit de destijds opgedroogde beddingen van de in noord-noord-oostelijke richting lopende beken. Van het zand uit de bedding van de Reusel werden ten westen van het beekdal bij de Kerkeindse Heide en het Galgeven duinenrijen gevormd. Dit was ook het geval in het gebied ten noord-oosten van de Reusel. In de laagten tussen deze duinen konden door stijging van de waterspiegel op het einde van de ijstijd ca. 10.000 jaar geleden vennen ontstaan. Zo liggen in dit gebied bijvoorbeeld het Galgeven, Putven, Kolkven, Allemansven en het Hildsven. Rondom deze vennen ontstonden heidevelden, die zich uitstrekten in het noord-westelijke en het noordelijke deel van de gemeente. Door het smeltwater vormden zich tijdens het Holoceen nieuwe beekdalafzettingen, bestaande uit zand, leem en grint, terwijl in de gebieden met een lemige ondergrond veenvorming plaats vond. Westelijk van het beekdal liggen na de laatste ijstijd afgezette zandgronden, terwijl het gebied ten oosten van het beekdal hoofdzakelijk bestond uit natte gronden, met in het noorden enkele hogere ruggen zoals bij de Hild.

Samenvattend kan men stellen dat het landschap in de gemeente Moergestel gekarakteriseerd wordt door vier gebieden:

a) Het beekdal van de Reusel, met beekdalafzettingen langs de oevers.
b) De voormalige woeste gronden ten westen en noord-oosten, thans bestaande uit naaldbos, zandduinen en enkele vennen.
c) De hoger gelegen akkergebieden ten oosten en westen van het beekdal.
d) De laag gelegen Broekgebieden ten oosten van het beekdal.

2.2. Hoogte

Door de eolische afzettingen in het westen van de gemeente wordt hier de grootste hoogte bereikt. In het vroegere heidegebied worden hoogten bereikt van 12,8 meter tot 14,5 meter. De kom ligt op ca. 10 tot 11 meter boven peil. Het broekgebied ten zuidoosten ligt op 10,5 tot 11,5 meter.

2.3. Afwatering

De gemeente watert via de Reusel en de Voorste Stroom (in Oisterwijk) via de Essche Stroom af op de Dommel en behoort tot het waterschap 'Het stroomgebied van de Dommel'. Kort voor de Tweede Wereldoorlog werd de Reusel genormaliseerd. De oude slingerende bedding is in het zuiden en in het noorden nog deels zichtbaar, terwijl de beek over de grens bij Oisterwijk nog zijn oorspronkelijke slingerende verloop heeft. In het zuiden watert een klein stroompje (het Spruitenstroompje) af op de Reusel.

3. Grondgebruik

Al in de Middeleeuwen lagen uitgebreide akkergebieden rondom de kern Moergestel (met name aan de noord- en westzijde). Deze akker verliep in zuidelijke richting (Kerkakkers) naar Vinkenberg. Ook ten westen en ten oosten van Heizen en Broekzijde lagen grote stukken akkerland. Moergestel was een Tiendakkerdorp met een concentratie van niet-agrarische bebouwing bij de kerk. De structuur is karakteristiek voor de akkerdorpen. Deze akkerbodems werden reeds tijdens de middeleeuwen intensief gebruikt. Kaartmateriaal toont aan dat tegen het begin van de 19de eeuw een lintachtige bebouwing is onstaan langs de wegen bij deze oude akkerbodems. Ten noordoosten van de Reusel liggen bij de Heikant iets jongere akkers in een onregelmatige blokken- en strokenverkaveling. Deze akkers zijn onstaan door vroege heideontginningen, waarschijnlijk in de 17de eeuw met min of meer individuele boerderijen. Ook het gebied langs de Heuvelstraat heeft een dergelijke verkaveling en is waarschijnlijk op dezelfde wijze ontstaan.Aan de oevers van de Reusel lagen nabij de drassige oeverlanden met rietvelden, elzen- en wilgenbroekbos, enige beemden, die eerst in de 12de- en de 13de eeuw als gemeenschappelijk hooi- en wisselland dienden en later in de 14de-en 15de eeuw een smalle strokenverkaveling kregen. Het gebied ten zuid-oosten van de Reusel was drassig broekland met broekbossen (Het Broek). Het Helsbroek is nog een gaaf overblijfsel van dit broekland, met elzen-broekbos, blauwgraslandjes en verwilderd hooiland. De rest van het broekgebied is in de loop van de vorige eeuw en met name in deze eeuw ontgonnen en verkaveld. Rondom de vennen was (en is bij sommige vennen nog altijd) broekbos met berken en wilgen gelegen (bijv. Kolkven, Allemansven en Achterste Ven).
Van groot belang voor de veeteelt -die in dienst stond van de akkerbouw- waren de uitgestrekte heidevelden die in het westelijk en noord-oostelijk deel van de gemeente lagen. De mest van het vee werd verschraald met zand en heideplaggen voor de bemesting van de akkerbodems, die zo hun karakteristieke bolle oppervlakten kregen.
De voornaamste gewassen in de vroege 19de eeuw waren rogge, boekweit, haver, gerst, wat aardappelen, vlas, raapzaad, wortelen, erwten en winter- rapen. Bij de Postelstraat (vroeger Boterstraat) vond ook boterproduktie plaats.
Gedurende de 19de eeuw en in de vroege 20ste eeuw werden grote stukken woeste grond ontgonnen, gestimuleerd door koning Willem II, die tussen Tilburg en Oisterwijk enige 'koningshoeven' liet bouwen. In het begin van de 20ste eeuw bouwde de ontginningsmaatschappij 'de Eendracht' bij de Tilburgseweg een thans verdwenen modelhoeve voor de heideontginning.
Ook beplantte men het grootste gedeelte van het westelijke stuifzandgebied met naaldhout, afgewisseld met enkele kleinere beuken- en eikenbossen. Ook de uitgestrekte gebieden bij de grote landhuizen in het noord-westen, zoals de Maria-Hoeve en de Hooge Braaken, kregen een naaldhoutbeplanting afgewisseld met beukenlanen.
Na de Tweede Wereldoorlog veranderde het landschap op de meeste plaatsen ingrijpend. Schaalvergroting van de bedrijven leidde tot nieuwe perceelsgrenzen. Veel van de oorspronkelijke perceelsrandbegroeiing werd gerooid. Het gebied bij de Zandstraat en de Heikant bleef nog redelijk intakt, met zijn kleinschalige bedrijfjes. Het Broek kon, mede door normalisatie van de Reusel in cultuur worden gebracht en kreeg een regelmatige strokenverkaveling.

4. Infrastructuur

4.1. Wegen

De wegen binnen de gemeente waren in de 19de eeuw nagenoeg alle onverhard en leidden van de kom van Moergestel naar de verschillende buurtschappen. De belangrijkste interlokale weg was de eeuwenoude weg tussen Tilburg en Eindhoven, die vanuit Berkel-Enschot in het westen door de stuifzandgebieden liep en waarlangs de kom van Moergestel ontstond. Ten oosten van de kom stak deze weg de Reusel over en verliep in zuid-oostelijke richting naar Oirschot. In het westen verliep deze weg nagenoeg recht, terwijl hij in het oosten een meer slingerend verloop had. De weg werd kort voor 1837 begrint. Een tweede belangrijke verbindingsweg die globaal noord-zuid verliep was de weg tussen Diessen en Oisterwijk die bij Broekzijde de Reusel over steekt. De kruising van deze beide wegen bij het Rootven was de plaats waar de kom van Moergestel zich ontwikkelde. Een andere verbindingsweg die noord-zuid verliep was de Heuvelstraat, komend vanuit de gemeente Hilvarenbeek.
Belangrijke lokale wegen waren de Zandstraat in het noordoosten en in westelijke richting Het Stokske. Ook de Heikant een verbindingsweg tussen de Zandstraat en de Oirschotseweg was reeds vroeg een belangrijke locale weg, evenals de Hild. De Vinkenberg had nog een verbindingsweg in oostelijke richting met een brug over de Reusel (de Alhoemse brug) naar de Broeklanden.
Al deze wegen waren zandwegen, die in het gunstigste geval in de vroege 19de eeuw begrint werden. De wegen in de kom, zoals de Kerkstraat, Schoolstraat, Rootven en Raadhuisstraat werden in 1893 verhard en bestraat. De overige wegen bleven nog tot ver in de twintigste eeuw zandwegen.
Een ingrijpende wijziging in de infrastructuur was de aanleg van de snelweg A-58 dwars door de gemeente. Hierdoor werd de eeuwenoude weg tussen Tilburg en Eindhoven sterk ontlast. Het landschap werd er echter door in twee delen gesneden en er bleven slechts twee verbindingen tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van de gemeente over. Recentelijk is ook een rondweg aangelegd om de westelijke delen van de kom, vanaf de Schoolstraat naar de Oisterwijkseweg.

4.2. Spoorwegen

Over het gebied van Moergestel zijn geen spoorwegen of tramwegen aangelegd.
De spoorlijnen tussen Tilburg en 's-Hertogenbosch en Tilburg en Eindhoven zijn westelijk- en noordelijk van de gemeente aangelegd en doorsnijden alleen de gebieden van Berkel-Enschot en Oisterwijk.

4.3. Waterwegen

In de gemeente Moergestel zijn geen bevaarbare waterwegen, voor zover van belang voor inventarisatie aanwezig.

5: Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1. Moergestel

De vroegste vermelding van Moergestel dateert uit 1147 als paus Eugenius III de goederen van het St. Janskapittel te Luik, waaronder de kerk en landerijen te Moergestel behoorden, in bescherming neemt. In 1186 neemt de paus deze goederen

opnieuw onder zijn bescherming en dan is er sprake van het dorp Gestel met onderhorigheden, waartoe kennelijk ook Haaren behoorde. Het is aannemelijk dat vanuit Moergestel de kerk van Haaren is gesticht. Aanvankelijk spreekt men steeds van "Gessel", "Gestele", "Ghestelle", "Gestelle", "Gestel" en " Ghestel", meestal vergezeld van de letters b.O. (=bij Oisterwijk). De toponomische bestanddelen moer en gestel wijzen beide op een voor het grootste deel oorspronkelijk nat en venig milieu.
Moergestel ontstond op een westelijk van het riviertje de Reusel gelegen hogere zandrug. Deze zandrug is een noordelijke uitloper van een complex, dat een waterscheiding vormt tussen Ley en Reusel. De nederzetting ontstond op de plaats waar de verbindingsweg tussen Tilburg en Eindhoven de rug doorsneed. De kerk was in de middeleeuwen waarschijnlijk omgeven door een niet-agrarische buurt met enkele boerderijen en een akkergebied, kenmerkend voor een tiendakkerdorp.
Het is zeer wel mogelijk dat Moergestel met Haaren, Belveren en het Gestels deel van Helvoirt vroeger een heerlijkheid vormde - de heerlijkheid Gestel -, die later uit elkaar is geraakt. Waarschijnlijk gebeurde dit in 1334 toen de abdij van Tongerlo de Luikse goederen overnam en het begevingsrecht van de pastoors van Moergestel kreeg. Tot ver in de vorige eeuw werden de pastoors van Gestel benoemd door de abdij. Moergestel zelf bleef een heerlijkheid tot in de 19de eeuw. Het dorp had reeds in de middeleeuwen een eigen schepenbank.

De eerste kerk van Moergestel is zeer waarschijnlijk een romaanse kerk geweest, in de 15de eeuw vervangen is door een Kempens-gotisch gebouw, gewijd aan de H. Johannes de Doper.
Vanaf 1648 ging ook Moergestel behoren tot Staats-Nederland. Brabant werd generaliteitsland. Het bestuur verliep moeilijk, omdat de in het zuiden verblijvende heer zijn rechten bleef doen gelden.
De katholieken moesten een schuurkerk bouwen. Waar deze gestaan heeft is niet bekend. In 1671 is ze in ieder geval bekend. In 1731 bouwen de katholieken een nieuwe schuurkerk, die waarschijnlijk aan de Postelstraat heeft gestaan. In 1811 kregen de katholieken de oude kerk terug en moest het raadhuis uit het koor verdwijnen. Men heeft toen een tijdlang gebruik gemaakt van gehuurde huizen, waarna men in 1924 het raadhuis aan de Raadhuisstraat bouwde.
Rond 1840 bouwden de katholieken een grote pastorie aan de Postelstraat nr. 15. Door de aanleg van het pastoorspaadje in 1856 onstond er een verbinding tussen de pastorie en de kerk.

Moergestel bezat twee kastelen. Het eerste is bekend onder de naam Hoogenhuizen en bestond in ieder geval reeds in de eerste helft van de 17de eeuw. Het bouwvallige kasteel is in 1889 door de architect Dekkers vervangen door het thans nog bestaande herenhuis.
Het oudste kasteel is waarschijnlijk de Nieuwenhof geweest ten noorden van de kerk. Onder het huidige voormalige klooster Stanislaus liggen overwelfde kelders, die mogelijk bij dit kasteel behoorden. Ook deze kasteelplaats was omgeven door een gracht, die er nog altijd is. In 1840 werd het kasteel noviciaat voor een Tilburgse zustercongregatie.

De oude weg van Tilburg naar Eindhoven liep van het westen naar het oosten door de kom,is nog lang onverhard gebleven en pas in de loop van de 19de eeuw begrint. Verharding en bestrating van de belangrijkste verbindingswegen in de kom vond plaats in 1893. De overige wegen bleven nog tot in de 20ste eeuw onverhard. Met name in de tweede helft van de vorige eeuw en het begin van de 20ste eeuw vond er langs deze hoofdstraten enige verdichting plaats, waardoor

een lintbebouwing ontstond. Na de Tweede Wereldoorlog is een deel der bebouwing gesloopt voor de aanleg van het St. Jansplein. Toen is men ook begonnen met het bebouwen van de gebieden ten noorden en westen van de kom wegens het toenemende aantal forensen werkzaam in Tilburg.

De plaats heeft vanaf het midden van de 19de eeuw op bescheiden schaal industrie gekend in de vorm van leerlooierijen en schoenfabrieken. Aan het Rootven was in de buurt van het pand nummer 56 een maalderij gevestigd, die omstreeks 1910 nog bestond.
Een schoenfabriek bevond zich aan de Schoolstraat, bij het huidige terrein van de Boerenbond.

Ten noorden van de dorpskern werden bij het vennengebied van Oisterwijk na 1900 grote villa's gebouwd voor welgestelde families.

In 1438 telde Moergestel 193 huizen, wat ongeveer neerkomt op 1160 inwoners. Na 1450 liep het inwoneraantal terug, onder andere ten gevolge van een grote crisis in de landbouw en verscheidene oorlogen. Vanaf 1700 gaat het aantal weer langzaam stijgen. In feite heeft het dorp meer dan drieëneenhalve eeuw nodig gehad om het peil van 1438 weer te bereiken, een verschijnsel dat zich in de gehele Meierij heeft voorgedaan. Van der Aa telde in 1846 1170 inwoners. In 1850 zijn er 1220 inwoners, in 1900 telt men er reeds 1390. In 1930 is dit aantal door de bouw van een nieuwe wijk tot 2080 gestegen. In 1975 is de bevolking reeds toegenomen tot 5216 zielen. Op 1 januari 1990 telde de gemeente 5820 inwoners.

5.2. Vinkenberg

De Vinkenberg ontstond waarschijnlijk al vrij vroeg op de westelijk van de Reusel gelegen zandrug, als kleine argrarische nederzetting. Een duidelijke "gemeynt" heeft de Vinkenberg niet gehad in tegenstelling tot Heizen. De Vinkenberg was door een oude brug over de Reusel (de Alhoemsche brug) verbonden met de broeklanden ten oosten van de Reusel (Het Broek). Ook de Vinkenberg heeft in de loop van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw enige verdichting gekregen in de vorm van lintbebouwing.

5.3 Heizen en Broekzijde

Ook het gehucht Heizen is al vrij oud en ligt ten zuiden van de Vinkenberg. Heizen had wel een "gemeynt", waarvan de naburen zeer lang het eigendomsrecht behielden. Dit leidde in 1863 tot een raadsbesluit, waarbij de Afdeling Heize werd gesticht met een eigen begroting en rekening. Men hield zeggenschap over de gemeynt tot 1933 toen de gronden bij de ruilverkaveling werden verdeeld. De andere gemeynten van Moergestel (Kerkeynde), Over het Water (bij de Hild) en Heuvel waren al eerder in handen van de gemeente overgegaan en verdeeld.
In het gehucht Heizen ligt de boerderij "De Vrijhoef" die al in 1433 bestond als "Einzelhof" van de Tafel van de Heilige Geest te 's-Hertogenbosch. Deze Einzelhofe waren geisoleerd gelegen hoeven, die als uitgangspunt van een ontginning dienst deden en meestal in het bezit waren van een klooster. Het is mogelijk dat het gehucht Heizen in een iets later stadium rondom deze Einzelhof ontstaan is. De boerderij is na een brand omstreeks 1735 opnieuw opgetrokken als langgevelboerderij.

Bij Broekzijde onder Heizen treffen we een driehoekig plein aan. Ook hier vond gedurende de 19de eeuw enige verdichting plaats. De driehoek is tegenwoordig moeilijker herkenbaar omdat het weggetje dat de noordelijke begrenzing vormde van het stuk grond, thans verdwenen is.

5.4. De Heuvelstraat

Langs de Heuvelstraat, die leidde van de kom van Moergestel naar Biest-Houtakker, ontstond ook reeds vroeg verspreid gelegen bebouwing. De naam Heuvelstraat wijst ook naar een ligging op een hoge zandrug. Men had eigen landerijen in een stroken- en blokverkaveling.

5.5. Over het Water (Hild en Heikant)

Op de hogere delen ten oosten van de Reusel aan weerszijden van de Oirschotseweg ontstond ook reeds in de Middeleeuwen enige verspreid gelegen bebouwing. Misschien ontstond deze bebouwing bij Einzelhöfe, maar zeker is dit niet. De bebouwing concentreerde zich bij het Hildsven, langs de wegen rondom het ven (de Hild) en bij de Zandstraat ten noorden van de Oirschotseweg (Heikant), een heidegebied dat ontgonnen werd.
Over het Water had ook een gemeynt, waarschijnlijk gelegen bij Heiligenboom, bij het huidige cafe het Draaiboompje. Ook hier vond in de tweede helft van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw langs de hoofdstraten enige verdichting plaats.

5.6. Verspreide bebouwing

Bij het Stokske (misschien duidend op een plaats waar oorspronkelijk een veldkapelletje stond?) ontstond enige bebouwing bij het kruispunt van de wegen Heiligenboom en Zandstraat. Noordelijk van het Stokske stond, blijkens de kaart van Kuyper uit het midden van de 19de eeuw, een watermolen, waar de huidige Waterhoefstraat nog aan herinnert.

In de zuidoost hoek van de gemeente bevonden zich bij de grens met de gemeente Oirschot in Het Broek een paar boerderijen aan de Hertgangseweg. Het gebiedje wordt op de kaart van Kuyper aangeduid met de naam Haghorst. Deze boerderijen zullen waarschijnlijk in het begin van de 19de eeuw ontstaan zijn bij nieuwe ontginningen. In het westen van de gemeente bij de Tilburgse weg werd in het begin van deze eeuw een modelhoeve gesticht door de ontginningsmaatschappij "De Eendracht".

6. Stedebouwkundige typologie

6.1. Typologie

In de gemeente Moergestel hebben in de M.I.P periode (1850-1940) geen stedebouwkundige ontwikkelingen van betekenis plaats gevonden. Er zijn dan ook geen gebieden met bijzondere waarden aangewezen.
Wel kunnen binnen de gemeente een aantal waardevolle groepen onderscheiden worden.

6.2 Beschrijving van de waardevolle groepen binnen de kom.

De eerste waardevolle groep wordt gevormd door de kerk, het pastoorspaadje, de pastorie aan de Postelstraat met het kerkhof en de bebouwing van de Postelstraat en het St. Jansplein met de achterliggende erven waar het pastoorspaadje doorheen leidt.
Het gebied is van bijzondere waarde omdat de structuur, die met de aanleg van het paadje in 1856 de definitieve vorm had gekregen, nog intakt is, terwijl ook de belangrijkste bebouwing, daterend van de tweede helft van de 19de eeuw met daartussen wat oudere panden (zoals St. Jansplein 7, de pastorie en de kerktoren) nog bestaat.
De pastoor wilde het paadje aanleggen omdat zoals hij schrijft "ik van mijn huis kan komen op den kerckhof (dat toen nog rond de kerk lag) zonder door de straten te passeren, welke dikwijls nat en morsig zijn". Het paadje is smal en met stenen geplaveid en omgeven door beukenhagen. Het leidt vanaf de kerk langs de tuin van St. Jansplein 7 in de vorm van een winkelhaak naar de oude pastorie aan de Postelstraat (vroeger Boterstraat geheten vanwege de aanwezigheid van een zuivelfabriek). Bij het beginpunt van het paadje staat het fraaie huis St. Jansplein 7, een kempens dorphuis uit 1665, met een gepleisterde voorgevel uit het einde van de 19de eeuw. De pastorie vermoedelijk gebouwd omstreeks 1840-1850 en uitgebreid met een koetshuis en erkers en een extra verdieping in 1896 door de aannemer Schonk. Tegenover de pastorie ligt bij de bocht van de Postelstraat de oude kosterij. Links naast de pastorie ligt het kerkhof aan de Bosstraat. Dit kerkhof was oorspronkelijk in gebruik bij de hervormden, maar deed vanaf het einde van de 19de eeuw dienst als kerkhof voor de katholieken. Enige fraaie graven zijn bewaard gebleven.
De Postelstraat zelf is een karakteristieke straat met eenlaags dorpshuizen.

Een tweede waardevolle groep omvat het terrein van het St.Stanislaus-klooster. Het kloostergebouw bevindtzich op de plaats waar vroeger het kasteel Nieuwenhof heeft gelegen. De kasteelplaats is nog herkenbaar aan de gracht die het terrein omgeeft. Deze gracht wordt aan de noord-west zijde verder geflankeerd door een beukenlaan. Om het noord-westelijke en het noordoostelijke gedeelte liggen nog steeds akkers. Aan de zuid-westzijde is een groot nieuwbouwcomplex van de congregatie tot stand gekomen. Ten zuiden van het complex is het oude Heerengoed voor het overgrote deel volgebouwd met een moderne woonwijk. De oorspronkelijke toegangsweg, de kloosterlaan bestaat nog. Het kloostercomplex is typerend voor de congregatiekloosters uit de vorige eeuw. Het kasteelterrein heeft historische waarde, en ontleent een deel van zijn waarde aan de onbebouwde akkers.

De derde waardevolle groep is gelegen aan de Oirschotseweg en loopt vanaf de Reusel tot aan Heiligenboom. Het wordt gekenmerkt door lintbebouwing langs de fraaie met grote eiken beplante Oirschotseweg. Onder de bebouwing bevinden zich twee bijzondere objecten, te weten het Broothuys en Hoogenhuizen. Verder bestaat de bebouwing gezien vanuit de brug over de Reusel uit de oude burgemeestersvilla "Reuseloord" uit omstreeks 1925, met daartegenover een huis uit ongeveer dezelfde periode (Oirschotseweg 1). Het gedeelte tussen Reuseloord en Hoogehuizen aan de zuidzijde van de weg is onbebouwd en biedt uitzicht op het oude akkerland. Aan de noordzijde staat een vroeg 20ste eeuwse langgevelboerderij. Het Broothuys heeft een droge gracht. Hoogenhuizen bestaat uit een omgracht terrein met een langgevelboerderij en ernaast een tweede omgracht terrein met een brug met toegangspoort aan de Oirschotseweg Hier bevindt zich de laat 19de eeuwse villa Hoogenhuizen met koetshuis. Op en om het terrein staan vele grote beuken en

eiken. Schuin tegenover Hoogenhuizen ligt een complex arbeiderswoningen (Oirschotseweg nr. 19-33) met een symmetrische opzet. De Oirschotseweg heeft een eikenbeplanting.

6.3. Waardevolle groepen in het landelijk gebied.

Buiten de kom ligt nog een drietal waardevolle groepen.

Het gebiedje rondom de oude plaatse in Broekzijde is een waardevolle groep. Het oude driehoekige plein is nog zichtbaar, terwijl de boerderijen eromheen nog redelijk gaaf zijn. Met name de boerderij Broekzijde nr. 21 heeft nog een fraaie erfindeling. Om de bebouwing liggen nog de oude akkerbodems. Ten oosten van dit gebied loopt de rivier de Reusel. De eeuwenoude structuur is op de noordelijk langs de gemeynt verlopende weg na (die nu niet meer bestaat) zeer goed bewaard gebleven.

Het gebiedje in Heizen, gevormd door de Broekzijde en de Zelt heeft nog een redelijk gave oude structuur, die nog voor het overgrote deel overeenkomt met de situatie die op de kaart van Kuyper (midden 19de eeuw) is aangegeven. Het stuk grond dat gelegen is tussen Broekzijde en de rondomverlopende Zelt was toen nog slechts in de zuidelijke punt bebouwd. Tegenwoordig staat er ook een boerderij in de noordelijke punt en in het oostelijk deel aan de Zelt. De structuur is nog intact, al zijn de boerderijen veelal verbouwd of gemoderniseerd in het begin van deze eeuw. De "Vrijhoef" is een oude boerderij met een rijke geschiedenis.

Het gebied bij het Hildsven heeft eveneens nog een gave oude structuur, met verspreid gelegen bebouwing in de vorm van boerderijen langs de weg om het ven. Het ven is omgeven door bebossing van elzen en berken. De boerderijen dateren deels nog uit de 19de eeuw maar staan op veel oudere boerenplaatsen. Er rondomheen liggen de oude akkerbodems. De weg is nog voor een groot deel onverhard.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1. Woonhuizen

Het dorpshuis St. Jansplein 7 is een voorbeeld van een Kempense dorpswoning, een breed dwarshuis. De gepleisterde voorgevel dateert uit het einde van de 19de eeuw. Postelstraat 8 is nog een laat voorbeeld (eind 19de eeuw) van dit type. Dit huis heeft echter een bedrijfsgedeelte links met een poort onder een segmentboog naar de straat toe. Opvallend bij dit huis is de lage aanbouw rechts met het een eigen dwars op de straat geplaatst zadeldak. De aanbouw is waarschijnlijk een woning voor de ouders. We treffen dergelijke aanbouwen ook aan bij sommige boerderijen (Hild 3 en Oirschotseweg 9) en andere dorpswoningen. Verder treffen we dorpswoningen met een zadeldak aan langs de Schoolstraat (nrs. 4 en 6) en het Rootven (nr. 9). Zeer gaaf is nog de dubbele arbeiderswoning van dit type uit het laatste kwart van de 19de eeuw (Oisterwijkseweg 2-4). Een verdere ontwikkeling van dit huistype ontstond in het begin van deze eeuw, toen de zadeldaken vervangen werden door een mansardedak. We treffen huizen van dit type aan in de kom, met name Rootven 49, 59, 46-54, 29 en 31-33.
Sommige dorpswoningen bezitten een topgevel boven de middenas. Voorbeelden hiervan zijn: Raadhuisstraat 7, Postelstraat 1, en St. Jansplein 1 uit 1906.

Moergestel heeft verder de oude pastorie aan de Postelstraat, die een oudere kern uit omstreeks 1840 bevat. De tweede bouwlaag is in het laatste kwart van de vorige eeuw toegevoegd en de detaillering is toen ook aangepast met neobarokke onderdelen, zoals de cartouches boven de vensters, het fries met consoles met lofwerk en het oeil de boeuf met zijn fraaie omlijsting in de kap. Ook de twee dakkapellen met hun voluutvormige klauwstukken en fronton zijn in een sobere barokstijl uitgevoerd. Voor het huis ligt een tuin met smeedijzeren tuinhek.

Omstreeks 1910-1915 worden in Moergestel motieven uit de Amsterdamse School toegepast met vage invloeden van Frank Lloyd Wright. Deze panden bezitten brede lijstgoten en hebben metselwerk met rollagen en stroken verticaal geplaatste bakstenen, soms afgewisseld met speklagen in gele baksteen. De woningen hebben veelal een vierkante of nagenoeg vierkante plattegrond met soms driezijdige erkers (bijv. Rootven 45 en 47). De deuren worden veelal in een portiek geplaatst. Ook de burgemeesterswoning Reuseloord is van dit type. Een ander voorbeeld is het huis Bosstraat 3.

Vermeldenswaard is ook het groepje villa's aan de Raadhuisstraat (nrs. 25,27, 31,33, 35 en 37).Iets traditioneler is het uit 1924 daterende huis Raadhuisstraat 33 met portiek met rondboog op pilaren. Typerend voor de dertiger jaren is de steile kap van het pand Raadhuisstraat 37. Dit type huis treffen we ook aan bij het Rootven, een dubbele woning (nr 24-26).
Rootven 61 toont invloeden van K.P.C. de Bazel en de Amsterdamse School, te zien aan de natuurstenen omlijsting van de deurpartij en aan de loggia met natuurstenen zuiltjes boven de driezijdige erker. Rootven 84 is een wat traditioneler voorbeeld.

De Maria-Hoeve is een groot landhuis uit het begin van deze eeuw, gebouwd voor de familie Witlox. De villa heeft een nagenoeg vierkante plattegrond en aan de voorzijde twee risalieten met topgevels. Een groot met riet gedekt schilddak, dat ver naar beneden is doorgetrokken overdekt het geheel. De twee risalieten hebben een zadeldak dat in het grote schilddak snijdt. Dakkapellen met schilddaken verlevendigen het geheel. Het complex Hooge Braaken uit 1939 heeft elementen van de Delftse School. Tot de bijgebouwen behoren een boswachterswoning en een kapelletje. De bakstenen muren zijn witgeschilderd, terwijl veel hout is gebruikt.
Aan de Tilburgseweg ligt nog een grote villa in een parklandschap (Tilburgseweg 54). De villa heeft onder andere invloeden van Berlage ondergaan (de schoorstenen die decoratief metselwerk bevatten) en is zeer ruim van opzet met erkers met twee bouwlagen en een fors balkon op zuilen aan de voorzijde.

7.2. Boerderijen

Moergestel bezit nog een aantal waardevolle boerderijen uit de 18de, 19de en het begin van de 20ste eeuw. De meeste daarvan dateren pas van rond de eeuwwisseling. Er komen verschillende typen voor. Naast de kortgevel en de langgevel met dwarsdeel komt ook de langgevel met midden-langsdeel voor. De boerderijen gaan vaak vergezeld gaan van een grote schuur (soms twee), meestal van het Vlaamse type. Veel Vlaamse schuren zijn echter verloren gegaan en vervangen door grote bakstenen schuren. Veelal werd aangenomen dat de langgevelboerderij van oudsher overheersend is geweest in deze streken.

Gebleken is echter dat in de middeleeuwen het hallehuistype de boventoon voerde. De boerderij Heikant 8 dateert uit de late 17de eeuw. Deze langgevel heeft nog de originele vensters met een variatie op het kruiskozijn met veel-ruits verdeling en opgeklampte luiken. Op het erf staan een karschop en een schuurtje met oude ankerbalkgebinten, afkomstig van een landarbeiderswoninkje en een keuterboerderijtje aan de Zandstraat en de Heikant.
De boerderij van het complex Hoogenhuizen gaat terug tot de 18de eeuw. De boerderij heeft een zadeldak met oud hollandse pannen en een dwarsdeel met deuren onder een korfboog. Aan de zijkant een grote wagenschuur en achter het huis een schuurtje met windveren met een druiplijst (vroeger een bakhuis?). Zelt 10, De Vrijhoef is een al in 1433 genoemde Einzelhof van de Bossche Tafel van de Heilige Geest. De boerderij is recent sterk gerestaureerd. Ook van respectabele ouderdom is de langgevelboerderij Heuvelstraat 33, waarvan sommige delen nog uit de 17de eeuw kunnen dateren. De korte gevel heeft een overstek. Op het erf een houten wagenschuur. Donkhorst 3 dateert nog uit de 18de eeuw en is van het langgeveltype. In de linker zijgevel een venster met een kloosterkozijn en onderluikjes. Deze boerderij heeft door restauratie veel van haar monumentale waarde verloren. Stokske 13 heeft een 25-ruits verdeling in de originele schuiframen uit de laat 18de of vroeg 19de eeuw.
Ook de boerderij Broekzijde 21 heeft nog een woongedeelte uit de 18de eeuw, dat echter wijzigingen heeft ondergaan. Een gaaf bewaard gebleven langgevel met dwarsdeel uit het einde van de 19de of het begin van de 20ste eeuw is Hild 3 met vensters met 6-ruits ramen en een wolfdak met oud hollandse pannen. Vinkenberg 8 dateert uit 1893 en heeft weer een dwarsdeel, met deuren onder een segmentboog. De kleinere potstaldeur die zich ook in de lange gevel bevindt is in een later stadium dichtgezet, een ontwikkeling die bij meerdere boerderijen met het in gebruiknemen van de grupstal is doorgevoerd. De boerderij heeft onder de dakvoet nog een bakstenen tandlijst en leilinden voor de gevel. Broekzijde 14 is een gaaf complex uit 1910 en is nog vrij gaaf bewaard gebleven. Oirschotseweg nr. 9 dateert van rond de eeuwwisseling. Stokske 3 heeft segmentbogen boven de deur en vensters met gele bakstenen, die de geboortestenen en sluitsteen van de segmentbogen suggeren en fraaie tegeltjes als vulling in de boogtrommels boven de ramen.
Van groot belang is de gebintconstructie van de Vlaamse schuur aan de Vossenhoorn 2. Deze is met Broekzijde 14 de laatste van dit type in de gemeente. Het karakteristieke overstekende ankerbalkgebint is ondanks vernieuwingen hier nog aanwezig. Vermeldenswaard is verder de landarbeiderswoning aan de Oirschotseweg nr. 45, waarvan het linker gedeelte nog uit de late 18de eeuw kan dateren.
Ook bij de boerderijen is een vergelijkbare ontwikkeling waar te nemen als bij de dorpshuizen. Vanaf omstreeks 1910 verschijnt het mansardedak. Een voorbeeld is de boerderij Broekzijde 9 uit omstreeks 1925. Vanaf de jaren twintig stapt men soms van het traditionele type af en bouwt een dwarshuis met losstaande stal. Voorbeelden zijn Vinkenberg 4 uit 1926 en Schoolstraat 52 uit omstreeks 1920.

7.3. Industriële gebouwen

De van oorsprong 18de eeuwse standerdmolen is na verplaatsing naar de Schoolstraat op een midden 19de eeuwse onderbouw komen te staan.

7.4. Openbare gebouwen en objecten

Aan de Heiligenboom bevindt zich een elektriciteitshuisje uit omstreeks 1940.

7.5. Kerkelijke gebouwen

Uit het begin van de 16de eeuw stamt de forse kempens-gotische toren van de kerk van St. Jans Onthoofding. De sterk ingesnoerde naaldspits dateert waarschijnlijk uit het begin van de 17de eeuw, toen de kerk door brand geteisterd werd. De Roermondse architect C. Weber restaureerde de toren in 1880. De gotische kerk werd in 1930 gesloopt en vervangen door een nieuwe kerk van de Bossche architect H.W. Valk. De kerk is opgetrokken in grote klooster-moppen en beoogde aan te sluiten aan het traditionele type van de Kempens-gotische dorpskerk. Het schip heeft geen zijbeuken en is overwelfd door een koepelgewelven tussen zeer brede paraboolvormige gordelbogen.
Het kloostercomplex St. Stanislaus bezit een vleugel met zadeldak en achtruits stolpramen uit omstreeks 1840. De rest van het U-vormige complex is rond 1887 gebouwd door de Tilburgse architect Goyaerts en is, typerend voor de architectuur van de congregaties uit deze periode, uitgevoerd in een eclectische stijl met overwegend neorenaissance vormen. De gevel heeft krulankers, de segmentbogen van de vensters hebben hardstenen geboortestenen en de gevel wordt afgesloten met een rondboogfries. In een rondboognis staat het beeld van St. Stanislaus. Tegen de rechterzijgevel staat een klokketoren. Het klooster staat op een oud omgracht kasteelterrein, omgeven door grote beuken en een beukenlaan langs de linkerzijde.
In de jaren twintig van deze eeuw werd aan de Bosstraat een klooster gebouwd voor de Broeders van Dongen.
Het Anthoniushuis aan de Raadhuisstraat is een omvangrijk carrévormig complex met een fraaie tuin, uitgevoerd in de stijl van de Delftse School en gebouwd in de jaren dertig van deze eeuw. Typerend voor deze stijl is het veelvuldig gebruik van zandsteen voor de geboortestenen van de strekken boven de vensters, de dagkanten van de deurpartij en de schouderstukken van de topgevels. Ernaast ligt een fraaie parkachtige tuin met vijver en een rond kapelletje met gepleisterde wanden en een rieten dak.
Het Maria- kapelletje uit 1939 aan de Oisterwijkse weg is een witgeschilderd gebouwtje met een nagenoeg vierkant schip en een halfronde koorsluiting. Het is onderdeel van het landhuis "de Hooge Braaken".

7.6. Kastelen en buitenhuizen

Sinds de vervanging van het kasteel Nieuwenhof door het kloostercomplex St. Stanislaus, waarbij alleen de overwelfde kelders onder de achterste vleugel overbleven, bezit Moergestel nog slechts een kasteelplaats. Hier is het kasteel vervangen door een buitenhuis dat de oude naam Hoogenhuizen bleef behouden. Dit huis bezit een rijke decoratie met eclectische en neorenaissance elementen. Aan de weg ligt een poort met smeedijzeren hekwerk. De oude gracht is bewaard gebleven. Het terrein rechts naast het kasteel is ook omgracht en bebouwd met een boerderij. Het in de late 18de eeuw als pastorie voor de hervormden gebouwde Broothuys aan de Oirschotseweg is een buitenhuis uitgevoerd met smalle gracht. Het pand heeft een rechthoekige plattegrond en twee bouwlagen met een schilddak. Het gebouw is aan weerszijden voorzien van een koetshuis en opslagruimte uit de tijd dat het gebouw diende als leerlooierij. De daarbij behorende 20-ruits ramen zijn aan de achterzijde nog bewaard gebleven. In de voorgevel zijn deze ramen vervangen door zesruits schuiframen. Boven de achtergevel nog een hijsbalk.

7.7. Infrastructurele en waterstaatswerken

In Moergestel zijn geen objecten van belang voor de inventarisatie aanwezig.

7.8. Groenelementen

Als eerste moet de beukehaag genoemd worden, die het pastoorspaadje, aangelegd in 1858, omgeeft. Aan de zijde van de Postelstraat is deze haag bij het begin van het paadje als een rondboogvormige doorgang uitgevoerd.
Vermeldenswaard is ook de eikenbeplanting uit het begin van deze eeuw langs de Oirschotseweg. Verscheidene boerderijen bezitten nog de oude erfbeplanting. Voorbeelden zijn onder meer Heikant 8 en 10 en Stokske 13. Belangrijk is ook de parkachtige tuin rond Hoogenhuizen, Oirschotseweg 12.

7.9. Artefacten

Aan de Raadhuisstraat staat een bakstenen dorpspomp uit ca. 1925. Op het kerkhof naast de oude katholieke pastorie liggen nog enkele grafmonumenten uit het einde van de vorige eeuw, uitgevoerd in hardsteen met soms een neogotische opbouw. De dorpspomp is reeds genoemd bij de openbare gebouwen.
Aan de Oirschotseweg bevindt zich nog een aantal oude duikers.

PROVINCIE NOORDBRABANT. GEMEENTE MOERGESTEL.

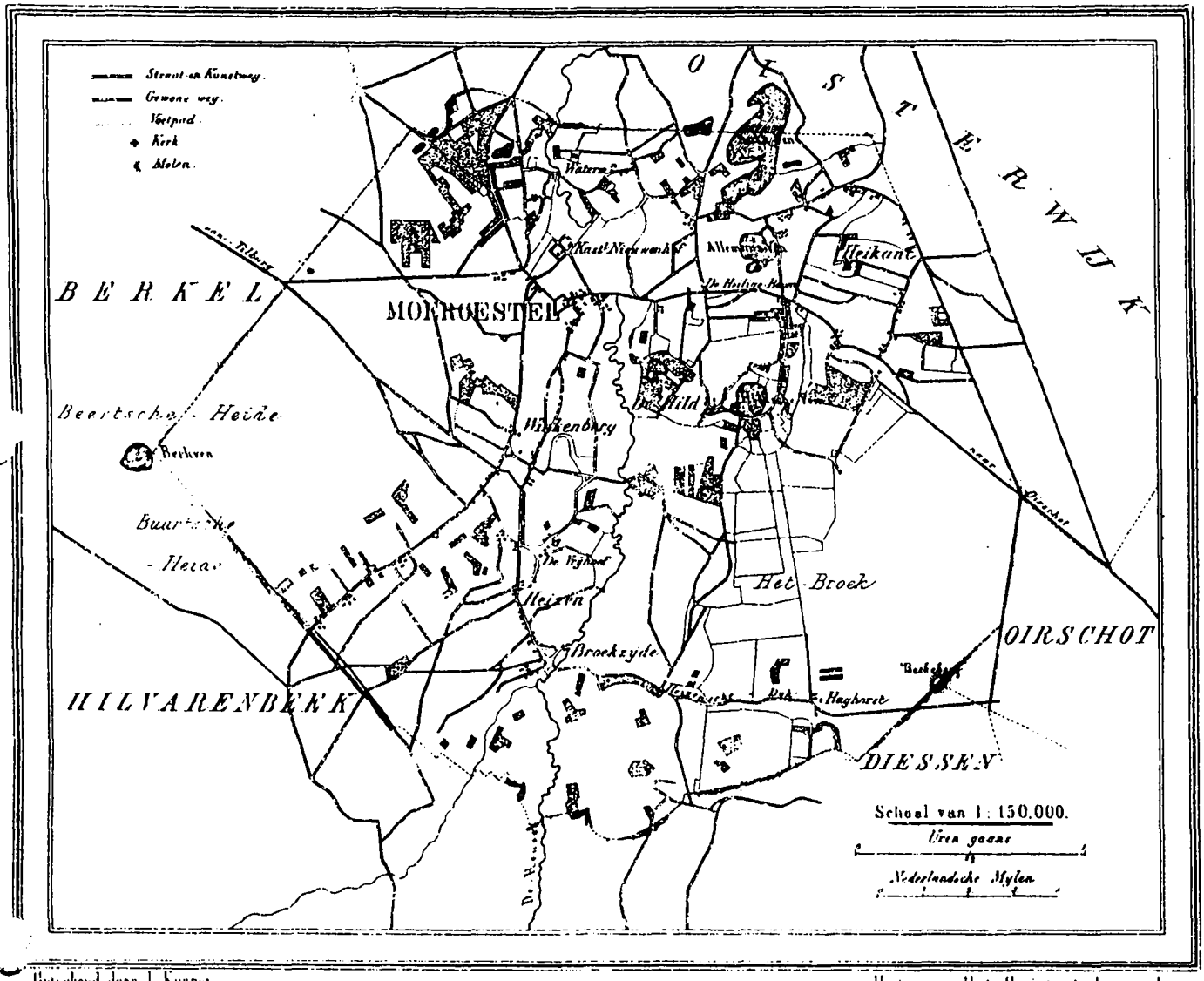

Getekend door J. Kuyper. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

2799 Bunders. 1250 Inwoners.

Moergestel.
J. Kuyper. Gemeente atlas van Noord-Brabant, Leeuwarden 1865

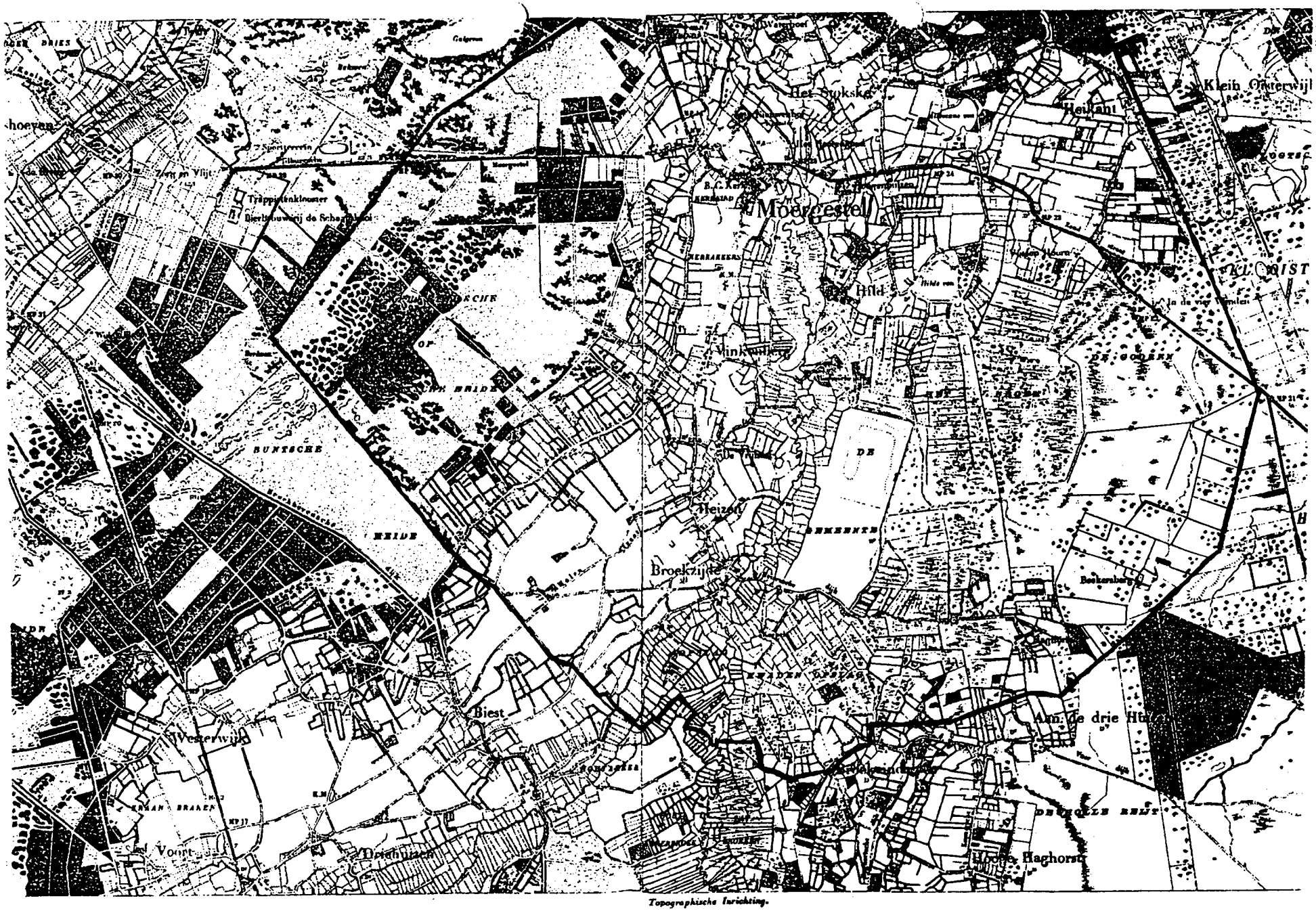

Moergestel in 1897 (gedeeltelijk).
Topografische kaart 1:50.000.

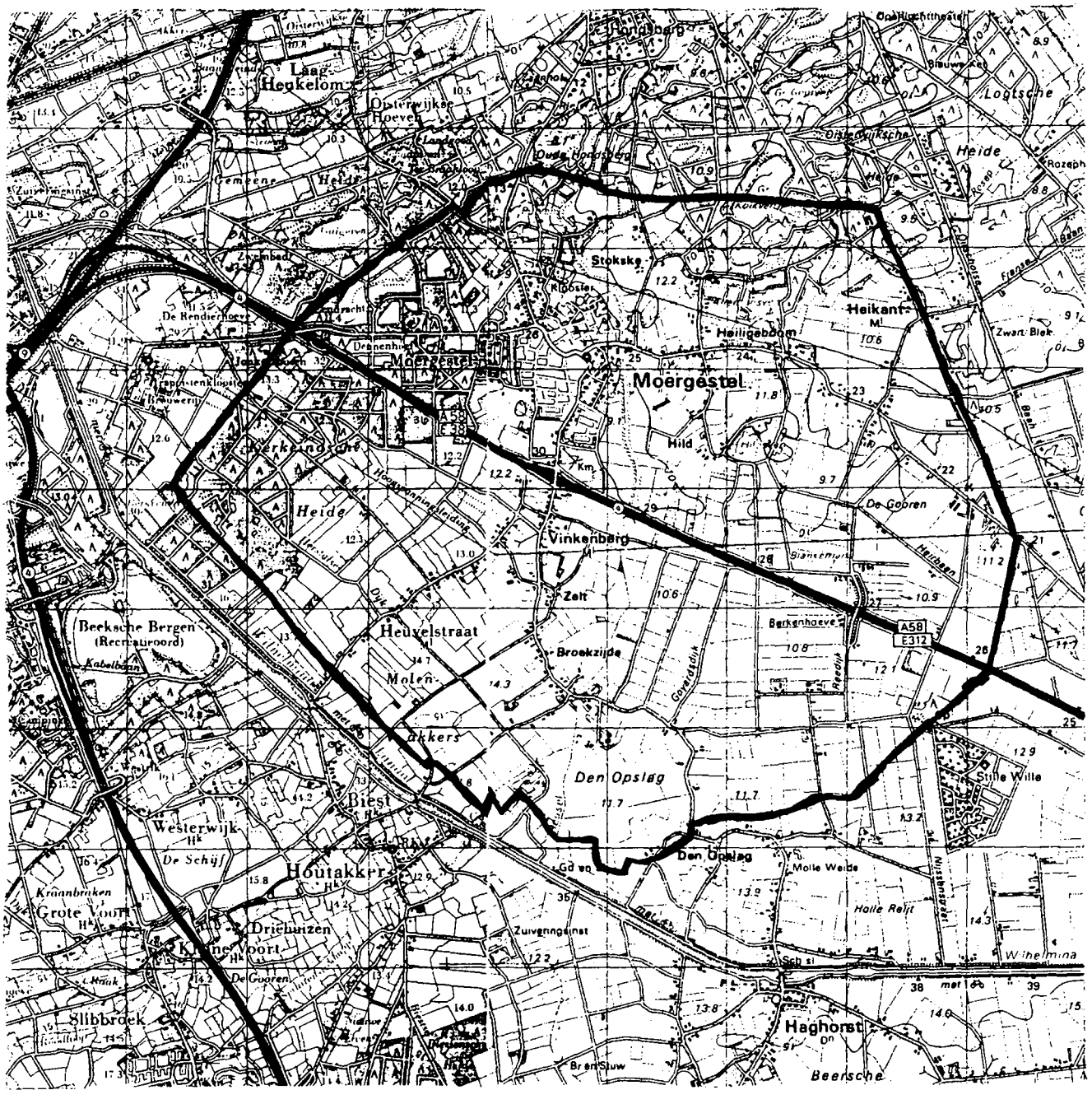

Moergestel. huidige toestand.
Grote Topografische atlas van Nederland, deel 4,
Groningen 1987, schaal 1:50.000.

8. Objectgegevens

Bosstraat

naast 2
Begraafplaats Begraafplaats
2e helft 19e en 20e eeuw
Neogotische grafmonumenten
Treurwilgen aan de noordzijde. Berken en beuken langs de straat.
Hardstenen grafmonumenten en grafstenen voornamelijk eind 19e eeuw veelal neogotisch, o.a. neogotisch monument Van Gils 1882. Cultuur historisch belang.
(foto 1, 2)

2
Huize Achterbos
Broederhuis Woonhuis
Ca. 1928
Symmetrisch: baksteen. Groengeglazuurde bakstenen. Speklaag ter hoogte van de lekdorpels. Vensters eerste bouwlaag: dubbele draairamen met zesruits bovenlichten. Vensters tweede bouwlaag: dubbele draairamen met drieruits bovenlichten. Dubbele paneeldeur met tienruits bovenlichten. Rondboogportiek. Tentdak met gesmoorde tuile du Nord pannen, houten bakgoot. In kap; dubbele dakkapel.
Tuin rondom.
Linkerzijgevel zelfde vensters en dakkapel. Latere aanbouwsels: rechts en achter en aanbouwen uit de bouwtijd met glas-in-lood ramen. Straatbeeldbepalend.
(foto 3)

3
Woonhuis Woonhuis
Ca. 1930
Baksteen met lichte steen, naar voren springende rollagen en lager metselwerk bij bovendelen van de vensters. Voorgevel: links driezijdige erker met platdak en luiken. Draairamen met bovenlichtn met glas-in-lood. Boven: draairamen. Deur met ruitjes geflankeerd door smalle ramen met glas-in-lood. Plat afdak op uitmetseling met daarboven bovenlichten met glas-in-lood. Samengesteld schilddak met gesmoorde tuile du Nord pannen, bakgoot.
Tuin rondom.
Samengestelde plattegrond. Linkerdeel van voorgevel risalerend uitgevoerd. Achterdeel rechter zijgevel springt naar voren. Straatbeelddtyperend.
(foto 4)

Broekzijde

8
Langgevelboerderij Langgevelboerderij
1909
Baksteen, onder de dakvoet een tandlijst op een uitkraging. Gepleisterde plint tot eerste potstaldeur. Segmentbogen.Steen met jaartal 1909. Staafankers in bedrijfsgedeelte. Raamindeling gewijzigd. Grote en kleine (potstal)deuren (dubbel) onder segmentbogen. Betonnen vierruits schuiframen, niet origineel. Zadeldak, topgevels, gesmoorde kruispannen. Voorbouw uit dezelfde periode, onder zadeldak.